

3. Тісний контакт та співпраця з батьками і родичами вихованця.

Зазначимо, що позитивними тенденціями в розвитку виховного процесу були: існування інституту інспекторів та класних наставників, пильна увага до повсякденного життя вихованців як у школі, так і за її стінами, що підвищувало якість ви-

ховного процесу. Вочевидь негативними були: надмірна увага до зовнішніх проявів вихованості та добродетельності, перевага заборон над дозволами, застосування суворих покарань у виховному процесі.

Література

1. *Державний архів м. Києва.* — Ф.81. — Оп.54. — Сп.11.

2. *Там само.* — Ф.81. — Оп.59. — Сп.114.

3. *Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.* — Ф.179. — №162.

4. *Державний архів м. Києва.* — Ф.78. — Оп.7.

5. *Там само.* — Ф.254. — Оп.1. — Сп.6.

6. *Там само.* — Ф.95. — Оп.1. — Сп.35.

Школа та педагогічна думка в Київській Русі

Олександр ЛЮБАР,

Руслана ОСИПЕЦЬ

(Криворізький державний університет)

У науково-педагогічній літературі однобічно висвітлюється вплив християнства на розвиток шкільництва в Київській Русі. Зокрема, однозначно стверджується, що першу школу було створено у 988 році при дворі великого князя Володимира одразу ж після Хрещення Русі.

Аналіз архівних матеріалів, літописів та інших літературних джерел, історичної літератури тощо свідчить, що писемність в Україні існувала задовго до прийняття християнства. До наших днів зберігся переказ Кирила про його зустріч у Херсонесі 848 року з людиною, яка мала Біблію і Євангеліє, написані руською мовою. Українські вчені М.Грушевський, І.Огієнко стверджують, що школи грамоти були звичайним явищем у дохристиянській Русі. Напевне, з цієї причини вони не згадуються у «Повісті временних літ». Зокрема, у літописі повідомляється, що в школу брали не всіх дітей, а тільки «нарочитих мужів». Учні мали починати навчання не з грамоти, а здійснювати «навчання книжне». Це підтверджує те, що учні, взяті на навчання, вже володіли грамотою і мали залучатися до пізнання наукових знань.

Пізніше відкривалися подібні школи в Новгороді, Чернігові, Галичі та інших містах Київської Русі.

Уже на початку XI століття в Київській Русі визначилися два типи шкіл: нижчі школи грамоти й елітарні школи «вчення книжного». Нижчі школи здебільшого відкривалися при церквах, їх утримували також світські люди. Археологічні дослідження свідчать про широке поширення написів на побутових речах, що були в користуванні простих людей. Такими речами були пряслиця, корчаги, вироби з металу, дерева, глини. Написи тих часів зустрічаються на стінах церковних, житлових та культурних споруд. Багату інформацію про зміст освіти подають берестяні та учнівські грамоти, знайдені під Львовом, в інших місцевостях.

У нижчих школах навчали читати, писати і рахувати. Діти навчалися за спрощеним 32-буквеним алфавітом, використовуючи Євангеліє, Псалтир, Молитвослов та інші богослужбові книги.

Розшифровка учнівських грамот показує, що навчання розпочиналося з вивчення азбуки-буквиці. Відомі, зокрема вправи учня XIII ст. Онфима з Новгорода, виконані на берестяних грамотах. Учні заучувалися 53 склади: ба, ва, га, бе, ве, ге та ін. Спочатку вони вивчали їх, повторюючи за вчителем, потім виконували вправи спочатку на навощених нащеглах, а пізніше — на твердій березовій корі — бересті. Завчивши склади, діти створювали з них слова, потім училися читати спеціальні навчальні тексти. За навчальні книги слугували Псалтир і Часослов.

У школах грамоти було створено оригінальну методику опанування арифметичними операціями, що нагаду-

вала спосіб лічби в школах Стародавнього Риму. Рахунок здійснювався за допомогою пальців рук, а рука ж означала число 5.

Усе це свідчить про наявність великої кількості нижчих шкіл грамоти, завдяки яким писемність стала доступною для дітей усіх верств населення. У цих школах дітей навчали також практичним навичкам ведення діловодства, складання листів, договорів, цифрових рахунків тощо.

Наступний етап розпочинався з лічби за допомогою великого пальця суглобів на останніх чотирьох пальцях. «Кожний суглоб означав число 12 (дюжину). Процес лічби здійснювався доторканням великого пальця, який мав три суглоби (36), до суглобів на останніх пальцях» (1).

Навчання дітей було підпорядковане вихованню у них народного світогляду, оволодінню основами хліборобської культури. Діти зростали на прикладах народної моралі й етики, дотримувалися звичаїв своїх предків, у них формувалося ставлення до природи як до живого організму, розуміння природного календаря.

Краще було організоване навчання у монастирських школах. Вони створювалися при монастирях, великих соборах, де навчалися ченці, майбутні священнослужителі.

У зв'язку з тим, що Київській Русі постійно загрожували з Півдня кочівники, великого значення надавалося патріотичному вихованню. Для цього використовувалися билини, казки, легенди, оповіді учасників воєнних походів, пісні та інші засоби народної педагогіки.

У школах «вчення книжного» процес навчання був складнішим. Тут учні опановували 44–45-буквений алфавіт, грецьку мову та курс середньовічних наук: філософію, граматику, риторіку, історію, спів, богослов'я. У навчанні XI ст. використовувалися твори з всесвітньої історії, переклади уривків з творів Аристотеля, Платона, Сократа, Епікура, Плутарха, Софокла, Геродота та ін., що входили до збірки «Бджола».

На підставі аналізу літописів можна судити про те, що в школах «учіння книжного» учнями набувалися знання з природознавства, географії, з властивостей різних речовин і матеріалів та їх застосування у виробничій діяльності, з медицини, перекладу книг та їх переписування тощо.

Відомо, що навчальними книгами вищих шкіл «вчення книжного» і шкіл «вчення грамоти» були два «Ізборники» князя Святослава (1073 і 1076 pp.), Псалтирі, Молитвослови та ін. Ці книги допомагали розкрити значення і необхідність виховання та освіти, проблеми ролі праці в житті людини, позитивного прикладу дорослих у вихованні дітей та ін.

Проте, як зазначає В.Біднов, переважну кількість поширених у нас книг творило перекладне письменство. Крім Святого Письма та богослужбових книг, були поширені переклади отців церкви, серед яких перше місце належало творам св. Василя Великого, Григорія Богослова, Іоана Златоуста, Кирила Єрусалимського, Феодорита Кирського та інших. Поодинокі їхні твори входили до різноманітних збірників, які також ходили в окремих рукописах. Вся ця література мала виключно богословський характер, бо тоді найбільшу увагу привертала питання ре-

лігійні... Релігійним елементом були просякнуті навіть ті твори, що стосувалися історії або природознавства, перекладалися з грецької мови на слов'янську (2).

Поява перекладної церковної, історичної, філософської, періодичної та іншої літератури зумовила створення вітчизняних книгосховищ-бібліотек. З літопису «Повість временних літ» дізнаємося про відкриття Ярославом Мудрим першої такої бібліотеки при Софійському соборі в Києві 1037 року. Дослідники стверджують, що до середини XI століття в ній налічувалося майже 950 томів рукописних книг. Були це переважно богослужбові книги та книжки світського повчального читання такі, як «Ізборники» Святослава 1073, 1076 рр., в яких містилися твори багатьох грецьких авторів. Здебільшого вони були богословсько-філософського змісту. Навчання за цими текстами сприяло розумінню учнями євангельських текстів, уявлень про світ, явища природи тощо.

Твори грецьких авторів у збірниках піддавалися тлумаченням, доповненням, роз'ясненням місцевих київських діячів, що свідчить про зародження академічної педагогічної думки в Русі. Зберігалися в бібліотеці й різні архівні документи, зокрема договірні грамоти, князівські духовні, синодики та ін.

При Софійському соборі Ярослав Мудрий відкрив школу з навчання переписувачів книг, зібрав тлумачів (перекладачів) з грецької, староболгарської, інших мов. Тут працювала майстерня з виготовлення книг, їх оздоблення.

Відомий факт, що випускники Київської школи «вчення книжного» проходили додаткову підготовку, чим фактично займалася вища школа. Підтвердження тому є в Никонівському літописі.

Згодом центром руського (українського) книгописання стає Києво-Печерський монастир, в якому було зібрано надзвичайно цінну бібліотеку. Відоме книгосховище було при Видубицькому монастирі та інших храмах і монастирях решти єпархій України.

У цих монастирях були написані такі оригінальні твори, як «Слово про закон і благодать», «Слово про похід Ігорів», «Повість временних літ» та багато інших.

Вже в XI ст. рівень освіти в Київській Русі порівнювався до європейських стандартів. В елітарних школах вивчалися середньовічні науки: філософія, граматики, риторика, історія, богослов'я тощо. Поширення християнства дало можливість Київській Русі бути визнаною середньовічною Європою.

Разом з тим Київська Русь у галузі шкільництва вже у XI ст. мала деякі переваги перед тогочасною Європою. Зокрема, з 1086 р. у Києві при Андріївському монастирі княжною Анною Всеволодівною було відкрито перше в Європі жіноче училище, в якому дівчат вчили «чтению, пению, швеню».

Якщо в середньовічних країнах Центральної і Західної Європи в школах заборонялося вивчення творів античних філософів як язичників, то в школах Київської Русі учнів ознайомлювали з творами Платона, Аристотеля, Сократа, Плутарха, Софокла, та ін.

Поряд з вирішенням освітніх завдань навчання в школах набрало релігійного характеру. Народна школа разом з церквою була вирішальним інститутом поширення і утвердження християнства в усій Київській Русі. Цьому сприяло те, що вчителями були здебільшого священики, дяки та інші служителі церкви.

Впроваджуючи християнське вчення, церква і школа боролися з так званим язичництвом.

Нищення язичницької культури, ворожої для візантійського духовенства, але рідної для місцевої людності, негативно позначилося на подальшій долі України. Утвердження християнства мечем, вогнем і Божим словом призвело до небаченого у світі явища, коли на рідній землі все рідне оголошувалося негідним, презреним. Такими стали прадавні звичаї, обряди, традиції, вірування, весь уклад життя.

У людей відібрали їхніх богів, а рідна мова була визнана меншовартісною і годилася хіба що для побутового вжитку. Мовою ж князівського двору, державних установ, церкви визначалася староболгарська, якою писані церковні книги та правилася Служба Божа. Це відбилося на подальшому поступі школи і культури народу, який втратив свій оригінальний шлях розвитку.

Сліпе наслідування візантійської і болгарської культур призвело до появи у частини населення байдужості до рідного, сприймання його як відсталого, примітивного.

Чи не з тих прадавніх літ значна частина українців сповідує яничарство, національний нігілізм, плазування перед чужинським, не шанує рідної культури і мови?

Цей приклад київських князів у ставленні до рідної культури пізніше успішно втілювали на українських землях польські, московські, австрійські, угорські, більшовицькі та інші поневолювачі, які шляхом денационалізації прагнули знищити українську людність, перетворити її у малополяків, малоросів, «советский народ» тощо.

Не відкидаючи значення реформ Володимира Великого, Ярослава Мудрого, можна тільки уявити, якого б розвитку досягла наша Батьківщина, коли б разом із введенням християнства зберігалися кращі надбання прадавньої української культури, впліталися в канву нової релігії, а мова не пригнічувалася, а мала б державну підтримку у своєму розвої...

У такому релігійно-культурному середовищі функціонували школи Київської Русі, що зумовлювало розумове, моральне, естетичне і трудове виховання молоді.

Разом з розвитком шкільництва зароджується і розвивається оригінальна педагогічна думка. Релігійно-моральна програма формування особистості, розроблена Кирилом Туровським, ідея активної діяльності у формуванні особистості Іларіона, теорія соціального примирення за допомогою виховання, сформульована на сторінках «Ізборника» (1076 р.), ідея виховання молодого покоління у дусі єдності слов'янських народів, що належала Нестору, раціоналістичні ідеї про примат розуму над почуттям Клиента Смолятича та інші лягли в основу української педагогічної культури.

Видатною пам'яткою освіти XI ст. є «Повість временних літ», написана літописцем Нестором, першим українським істориком та його послідовниками. Це літературний енциклопедичний твір, в якому висвітлюється історія Київської Русі, подається етнографічний матеріал, педагогічні погляди Володимира Мономаха з його «Повчання» та ін.

У «Повісті временних літ» проповідується ідея єдності руських земель, їх захисту від ворогів. Ця ж тема характерна і «Слову про похід Ігорів». Обидва твори відіграли помітну роль у посиленні патріотичного виховання молоді, формуванні у неї національної свідомості та готовності до оборони рідної землі.

Пробудженню державної свідомості й посиленню патріотичного виховання сприяло «Слово про закон і благодать» Іларіона (1037—1051 рр.). Воно було виголошене перед київською знаттю на чолі з Ярославом Мудрим. Твір складається з трьох частин. У першій пропагується ідея рівності народів у духовному житті. Україна-Русь має бути рівною серед інших країн і позбавитися залежності від Візантії.

Друга частина присвячена характеристиці руського християнства, де зазначається, що воно не було нав'язане Русі, а прийнято її народом добровільно. Тут відкидається усталена думка про те, що Візантія просвітила «варварський» руський народ.

У третій частині подається похвала Володимирові Святославовичу і Ярославу Володимировичу за їхнє утвердження християнства державною релігією. Вперше висловлюється думка щодо незалежності давньоруської церкви і разом з тим держави.

Отже, у творі в художній формі втілена патріотична ідея незалежності Русі в усіх сферах суспільного та куль-

турного життя, проводиться ідея патріотизму, любові до Батьківщини.

До пам'ятки давньоруської (древньоруської) літератури і педагогічної думки належить «Повчання Володимира Мономаха» (1096 р.). У ньому князь лікується про єдність рідної землі, закликає до безкорисливого служіння Вітчизні. У творі даються поради і вимоги щодо виховання дітей.

«Слово про закон і благодать», «Повість временних літ», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово про похід Ігорів» стали вершиною європейської гуманістичної педагогіки XI — першої половини XIII ст. Значення цих творів ще мало досліджене і вони потребують до себе більшої уваги.

Здобутки Київської Русі в галузі освіти відбивають закономірність, яка полягає в тому, що тільки державність народу спроможна гарантувати всебічний розвиток шкільництва, науки, культури. З втратою її народ, за влучним висловом С.Ф. Русової, насамперед втрачає рідну школу. Такому «народові, який не має своєї школи й не дбає про неї, призначені економічні злидні і культурна смерть». Таке й сталося з нашим народом, який після падіння Київської Русі на багато століть потрапив у неволю.

Історія Київської України-Русі вчить, що держава, яка здійснює геноцид проти свого народу: забороняє його мову, нищить культуру, насильно нав'язує нову релігію, спосіб життя тощо — не є довговічною, вона вмирає, а разом з нею посилюється деморалізація суспільства.

Ці висновки мають вчити нас громадянству, відповідальності за долю Батьківщини. Нове покоління повинне відкинути облудність політичних чвар і жити в ім'я України, пам'ятаючи, що незалежна демократична Українська держава — гарант розбудови всіх демократичних інститутів, рідної школи, освіти, науки, культури.

Література

1. *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси.* — К., 1991. — С. 17.
2. Див. *Біднов В.О.* Школа й освіта на Україні. (В кн.: *Українська культура*). — К., 1993. — С. 44.
3. *Бабишин С.Д.* Школа та освіта давньої Русі (IX — I пол. XVIII ст.). — К., 1973. — 88 с.
4. *Грушевський М.С.* Про українську мову і українську школу. — К.: Веселка, 1991. — 45 с.
5. *Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т.* Історія української педагогіки. — К., 1999. — 355 с.
6. *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси.* — К.: Рад. школа, 1991. — 381 с.
7. *Сірополко С.* Історія освіти на Україні. — Львів, 1937. Кн. 2—3. — 174 с.
8. *Ступарик Б.С.* Національна школа: витоки, становлення. — Івано-Франківськ, 1992. — 192 с.
9. *Українознавство. Посібник.* М.Тараненко, С.Балтвівець, В.Дическул та ін. — К.: КМІЧВ, 1996. — 275 с.
10. *Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки.* — К.: Рад. школа, 1961. — 645 с.

До питання пропедевтики навчального курсу «Історія педагогіки» (педагогічна спадщина С.С. Гогоцького)

Олексій ЧЕРКАСОВ,

аспірант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, асистент кафедри теорії та історії педагогіки

Історія педагогіки — невід'ємна частина загальної педагогіки і педагогічної освіти, а також суспільної історії, історії культури, філософії і громадської думки. А на сучасному етапі розвитку школи і педагогічних теорій це не лише науковий напрям, що виявляє історичні закономірності теорії і практики виховання, а й люди, особистості, які в різні епохи, в умовах різних соціальних структур були учасниками виховних освітніх процесів.

Серед учених, які стояли біля витоків вітчизняної історико-педагогічної науки, розробляли її методологічний інструментарій, почесне місце посідає філософ, педагог, культурний і громадський діяч Сільвестр Гогоцький. Він народився 1813 р. в Кам'янці-Подільському. Освіту здобув у духовній семінарії та Київській духовній Академії. Після закінчення навчання в 1837 р. викладав в Академії педагогіку, польську й німецьку мови, а з 1841 р. — і філософію (1; 2). В 1845 р. на підставі додаткових іспитів на історико-філологічному факультеті його було призначено кандида-

том I відділу філософського факультету Київського університету, а вже в 1848 р. він отримав ступінь магістра філософії. Упродовж 1850—1886 рр. учений виконував обов'язки ординарного професора педагогіки в Імператорському університеті Св. Володимира, був засновником окремої кафедри педагогіки (1850 р.) та ініціатором у справі відокремлення філософських наук від педагогічних (1877 р.) (8; 3). Водночас працював викладачем педагогіки та психології в училищі графині Левашової (1854—1860), у військовій гімназії та кадетському корпусі (1857—1961). У 1878 році з ініціативи С.Гогоцького в Києві було відкрито Вищі жіночі курси, де він виконував обов'язки голови педагогічної ради та читав повний курс педагогіки. С.Гогоцький наголошував: «Дослідження з історії педагогіки необхідні для майбутніх реформ освіти та удосконалення підготовки вчителів. Лише вона озброює учених знаннями про систему освіти як єдиний і цілісний організм, в якому всі частини взаємозалежні» (11).

Предметом історії педагогіки вчений називав розвиток освітніх та виховних систем і світової педагогічної думки. Історико-педагогічний процес, на його думку, повинен розглядатися на фоні культурних, соціально-політичних та економічних явищ у суспільстві (3). Історія педагогіки, зазначав учений, пояснює поступове вдосконалення педагогічної наукою теорії та практики виховання. Історична педагогіка виконує дві основні функції — інформаційну та науково-гносеологічну. Будь-яке вивчення питань теоретичної педагогіки без історичного базису, за С.Гогоцьким, є догматичним і взагалі неможливим через відсутність матеріалів.

Вказані положення були детально обговорені в авторському лекційному курсі з історії педагогіки, що Гогоцький створив під час служби в Київському університеті. Для його написання автор зібрав і ретельно опрацював численні документальні джерела, проаналізував світову й вітчизняну історико-педагогічну літературу, здійснив наукові відрядження до Польщі та Німеччини, де відвідав вищі й середні навчальні заклади, ознайомився з методикою викладання педагогічних дисциплін, спілкувався з А.Дістервегом та Ж.Мішле (1). Цей курс мав широку популярність і використовувався викладачами аж до 90-х років XIX ст. та був літографований в типографії І.І. Завадського у 1884 р.

Характеристику історії виховання С.Гогоцький починав з часів Стародавньої Греції й Риму, беручи за приклад твори Платона, Аристотеля, Плутарха, Квінтіліана, Сенеки, в яких формувалися основи педагогічної теорії. Але тоді вона ще була фрагментарною, несистематичною і завжди виступала в кон-